

Рогожа М.М.
Національний авіаційний університет

МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВЧЕНОГО: РОЗВИТОК ІДЕЇ Й КОНКРЕТИЗАЦІЯ ЗМІСТУ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ

У статті розглядаються модуси трансформації відповідальності вченого у сучасному світі. Автор представляє перехід ціннісної установки вченого від наукового оптимізму до соціального алармізму й аналізує відповідальність вченого у сучасному суспільстві ризику в індивідуальному, соціальному і колективному вимірах.

***Ключові слова:** типи наукової раціональності, ціннісна нейтральність, людиномірність, соціальна відповідальність, суспільство ризику, випадковість.*

Ідея моральної відповідальності вченого включена у західну культуру з часів наукової революції. Відповідальність розумілась як особиста наукова чесність і мала запобігати недобросовісності дослідження і підтасовці даних. Реалії сьогодення змушують переглядати традиційні установки діяльності вченого.

Модуси трансформацій ідеї відповідальності вченого можливо визначити у ході розгляду основних етапів розвитку науки, що відбивають основні типи наукової раціональності. Тому слід окреслити типи раціональності і представити загальні принципи, якими керується вчений в межах кожного з них.

Російський дослідник В. С. Стьопін розрізняє наступні типи наукової раціональності: класичний, некласичний і постнекласичний, у відповідності із специфічним змістом наукової діяльності в кожному із них [8]. Слід зазначити, що зміна типів раціональності відбувається таким чином, що попередній тип не руйнується, не зникає, а лише втрачає статус домінуючого. Цю закономірність у свій час відкрив американський історик науки Т. Кун. Його теорія наукових революцій може дати ключ до розуміння зміни ціннісних установок вченого у цьому процесі.

Початок класичної наукової раціональності був покладений у XVII ст. відкриттями І. Ньютона і ознаменувався формуванням класичної науки. Завершення цього етапу прийшлося на II пол. XIX ст., коли розвиток наук перевершив можливості механістичної картини світу. Ідеологічні установки класичної науки представили ще Ф. Бекон і Р. Декарт. Бекон своїм знаменитим гаслом: «Знання – сила», – проголосив, що наука і наукове знання здатні принести людству надзвичайну користь, покращити його життя. Декарт представив теорію, за якою світ – є механізмом, що діє за законами причинності. Відповідно, вчений – природодослідник, орієнтований на спостереження й експеримент. Безумовно вірячи у силу знання, вчений повинен відкривати тайни природи, орієнтуючись на постійний пошук істини.

Вчений як шукач і зберігач знання є відповідальним за достовірність наданих відомостей. Від нього очікуються наукова чесність і об'єктивність. Істина, достовірність, обґрунтованість і доказовість були найшановнішими цінностями, й вони склали принципи роботи дослідника. Решта цінностей були за межами науки. Незацікавленість, «ціннісна (етична) нейтральність» дослідження і прагнення до чистоти і

незаплямованості наукового пошуку стали базовими установками вченого. Незацікавленість – особлива життєва позиція, що означає: дослідник може бути пов'язаний із виробництвом нового знання, але не з результатами його застосування. Згідно цієї позицією, увага вченого має концентруватися тільки на науковій цінності його праці і уникати моральних оцінок, виключати сумніви у суспільній доцільності використання отриманого знання та його результатів. Американський соціолог Р.Мертон у своєму дослідженні наукового знання (1938 р.) навів типове твердження незацікавленості вченого: «Не справа хіміка, який винаходить потужну вибухову речовину, керуватися у вирішенні свого завдання міркуваннями про те, чи буде його продукт використовуватися для руйнування церков чи для будівництва тунелів в горах» [11, с. 329]. Моральне значення й етична цінність такої позиції були значимими в науці на етапі неklasичної раціональності.

Поява неklasичного типу раціональності (1905-1930-і рр.) була пов'язана з квантово-релятивістською революцією. Некласична наука виникла з розвитком квантової механіки (Н.Бор, В.Гейзенберг) і створенням теорії відносності. Некласична наука сприйняла установку, згідно якої відповіді природи на поставлені вченими питання визначаються не тільки облаштуванням природи як такої, але й самим способом постановки питань, який залежить від історичного розвитку засобів і методів пізнавальної діяльності [8]. Це давало підстави для перегляду класичного ставлення до суб'єкта пізнання. Суб'єкт більше не дистанційований від світу, який він пізнає, а знаходиться всередині нього, він детермінований світом, який вивчає.

У рамках неklasичної науки були сформульовані принципи відносності (Ейнштейн), додатковості (Бор), невизначеності (Гейзенберг). Для наукової картини світу формулювання цих принципів означало невідворотне включення суб'єкта досліджень у саме дослідження. Привнесення «людського фактору» в науку задавало вченим «антропологічну перспективу», сприяло формулюванню антропного принципу у неklasичній науці. Він став свого роду мета-принципом, включивши суб'єкта в тіло наукового знання.

Антропний принцип неklasичної науки співвідносився з установками вченого на цінності класичної раціональності. Об'єктивність, чесність отримання наукових даних надихали фізиків-ядерників на експерименти, лабораторні, а далі і промислові. Іншими словами, з лабораторних експериментів квантова теорія була винесена у світ в якості програм виробництва ядерних озброєнь. Застосування ядерної зброї, таким чином, починалося з етично нейтральної установки класичної науки на наукову допитливість і дотримання принципу чистоти експерименту. Духовний клімат епохи, суть пуризму в науці того часу сформулював британський філософ С. Тулмін: між світовими війнами, у період розквіту неklasичної науки, професори і старші дослідники намагалися сфокусувати свою увагу на цінності вільної сфери науки, де вони б могли бути вільними від будь-яких моральних зобов'язань [12, с. 28].

Подальші події показали справжню ціну етичної нейтральності науки. Як зазначив Р. Мертон: «Саме в силу того, що наукове дослідження проводиться не у соціальному вакуумі, його наслідки вважаються соціально небажаними, відповідальність за них покладається на науку» [11, с. 332]. Мова йде про те, що будь-яке наукове дослідження здійснюється у світі, населеному людьми. В силу цієї обставини наука і опиняється

відповідальною за те, як це знання застосовується і надалі впливає на життя людини і суспільства. Слід зазначити, що Мертон писав ці слова у 1938 р., коли інтерес до розщеплення ядра стримувався виключно недостатньою технічною підготовленістю втілити на практиці теоретичні викладки. А вже при подальших перевиданнях цієї статті Мертон підкреслював зростаючу стурбованість вчених з приводу застосування на практиці результатів їх професійної діяльності [1, с. 767]. Саме очевидність відповідальності за застосування теоретичних розробок та їх результатів у світі, за втілення теорії у продукти масового знищення людей активувала суспільно-політичну діяльність вчених. А.Ейнштейн, Н.Бор стали відомими борцями за мир і роззброєння. У 1955 р. на конференції у м. Пагуоші (Канада) всесвітньо відомі вчені ініціювали рух за мир, роззброєння, міжнародну безпеку і наукове співробітництво (Пагуошський рух). Виступаючи як приватні особи, а не як представники країн чи державних структур, провідні вчені сучасності проводять роботу по об'єднанню зусиль для пошуку оптимальних рішень питань контролю над озброєннями, скорочення арсеналів ядерної, хімічної і біологічної зброї, сталий розвиток, міжнародне наукове співробітництво [7].

Невідворотне наближення катастрофи примусило вчених усвідомити свою відповідальність за сприяння їй самою своєю етично нейтральною допитливістю. Саме тоді наукове співтовариство і змушене було прийняти антропний принцип неklasичної науки й активувати його в якості регулятивної ідеї наукового пошуку. Пагуошський рух був ініційований Маніфестом Рассела-Ейнштейна (1955 р.), документом, який артикулював прагнення вчених взяти на себе і нести відповідальність за мир і роззброєння. Акцентуація ціннісного компонента наукового знання взагалі й етичного зокрема, свідчать, на думку В.С.Сьопіна, про початок нового, постнеklasичного, типу раціональності. Характерною рисою постнеklasичного типу є людиномірність, тобто включення самої людини у систему природних комплексів, а також гуманістична складова в справі пошуку істини. Дана складова не тільки теоретично, але і практично виходить за рамки цінностей чистої, етично нейтральної, науки. Вона актуалізує етичну складову наукового пошуку у зв'язку і в контексті суспільства, його долі і подальшого розвитку.

Сучасне суспільство називають інформаційним, постіндустріальним, постмодерним, в залежності від критерію, у відповідності до якого йому дають визначення. Німецький мислитель У.Бек називає його «суспільством ризику». Згідно з Бекем, ризику – це не тільки невідворотна складова нашого світу, вони були породжені власне добою технологій.

Ризики – засаднича властивість ери технологій, що виступають систематично обумовленими, статистично фіксованими сигналами тривоги. Ризики були створені у процесі становлення і розвитку індустріальної цивілізації і в такій якості вони враховуються при прийнятті рішень на глобальному рівні. «Ризики – це систематично обумовлені, статистично описувані і в цьому сенсі передбачувані види подій, які можуть бути таким чином підпорядковані надіндивідуальним і політичним правилам визнання, компенсації й ухилення» [11, с. 99]. Бек розрізняє ризики і випадковості. Первинно випадковості відносились до доіндустріального *status quo* людської діяльності і створювали простір «злих жартів долі» людства. У домодерному світі вони були «просто темною стороною прогресу» [11, с. 98]. Вони відбувались поза волею суб'єктів дії і не

могли бути прогнозовані. По зауваженню Бека, здавна непередбачуваність, неможливість прорахувати і запобігти випадковостям давали підстави людям покладати відповідальність за них на долю, богів (чи Бога). Цим випадковості і відрізнялися від ризиків. Ризики – це прогнозовані побічні ефекти розвитку в добу технологій, випадковості – приписувані долі чи Богу непередбачувані наслідки людської діяльності.

Випадковості у сучасному світі пов'язані з неконтрольованими наслідками техногенних ризиків. Постійні загрози неконтрольованих випадковостей являють собою результат найбільш очевидних ризиків – ядерної енергії, хімічного і біохімічного виробництва. Техногенні випадковості обумовлюють особливий досвід життя людей у сучасному світі, пов'язаний найчастіше з «трагічними наслідками для людства і людяності... Це: а) досвід технічних помилок, чреватих збитком, нерідко незворотним, для здоров'я і життя людини, для оточуючого середовища, включаючи тварин і рослини; б) досвід досліджень за участю людей; в) досвід військово-технічних розробок і створення нових, все більш смертоносних видів озброєнь і технологій, потенційно шкідливих для здоров'я й екології людини» [2, с. 7].

Досвід життя у сучасному світі з відчутно трагічним відтінком, обумовленим техногенними випадковостями сьогодення, актуалізує залучення спеціалістів для його подолання. Але для того, щоб діагностувати випадковості, запрошуються професіонали (вчені й інженери), які мають зробити експертний висновок по процесам, ними ж й ініційованим. Йдеться про те, що для експертної оцінки запрошуються єдино компетентні спеціалісти, тобто ті вчені й інженери, які своєю діяльністю й привели до створення техногенних випадковостей. По-друге, дослідження й застосування результатів досліджень часто відбуваються в зворотній від необхідної послідовності. Наприклад, «теорії безпеки ядерного реактора стають доступними для перевірки на практиці після того, як вони побудовані, а не до того... Перевірка проводиться після застосування, а виробництво передуює дослідженню» [11, с. 108].

Сьогодні стирається межа між дослідженням, експериментом і використанням, і більше того, між «суспільством» і «лабораторією». Слід зазначити, що із зміною типів раціональності ціннісні установки діяльності вчених не змінюються автоматично. Моральна свідомість – структура досить громіздка, повільно змінювана. Ціннісні установки попередніх типів раціональності не з легкістю втрачають статус домінуючих, залишаючись дієвими – вони можуть значно відставати в інтенсивності актуалізації від розгортання типів раціональності. Піднесені в ідеал класичного наукового дослідження цінності вільного пошуку істини й незацікавленості продовжують відігравати суттєву роль у моральній свідомості суспільства ризику. Однак Бек відмічає, що в сучасному світі змінилися умови свободи дослідження. «Свобода дослідження передбачає свободу застосування» [11, с. 108]. А це відкриває широкий простір для безконтрольного з точки зору громадськості розвитку науки, застосування технологій в суспільстві і подальших неконтрольованих техногенних випадковостей.

Все це змушує зауважити, що науковий оптимізм В.С.Стьопіна малює сучасний етап розвитку науки у більш райдужних тонах, ніж дозволяють судити застереження щодо ролі науки і наукових розробок у сучасному суспільстві. Рівень техногенних випадковостей й інтенсивність їх появи і проявів змушують наукове товариство і громадськість в цілому розглядати проблему відповідальності вченого з урахуванням

викликів сучасності. У суспільстві ризику чітко проявилась необхідність прояснення особистої і соціальної відповідальності вченого і було поставлено питання про колективну відповідальність наукового товариства. Ці проблемні поля і складають сферу відповідальності вченого у сучасному світі.

Особиста відповідальність вченого охоплює традиційне поле проблем наукової чесності. Достовірність подачі фактів, об'єктивна їх оцінка, нетерпимість до підтасовок даних, плагіату, інтелектуального шахрайства і безбілетництва в науці знаходяться у просторі особистої компетентності. Вчений здатен досягати наукової цілі за допомогою засобів, локалізованих у просторі індивідуальної поведінки, де він може вільно діяти, і відповідальність за який він може і мусить прийняти. З урахуванням викликів сучасності питання особистої відповідальності вченого зафіксовані в Упсальському етичному кодексі вчених (1984 р.) [12, с. 312]. Аналізуючи кодекс, Р.Г.Апресян зазначає: «У кодексі навмисно акцентується індивідуальна відповідальність вчених. Його автори вважають, що лише в цьому випадку можна напряму апелювати до совісті вченого» [2, с. 10]. Каркас вчинку – мотив-дія-наслідок – що знаходиться у сфері особистої відповідальності [6, с. 142-147] запобігає можливості уникати відповідальності за свій вчинок перш за все перед власною совістю.

Соціальна відповідальність проблематизується по-іншому. Сам дизайн відповідальної поведінки м'якше, без жорсткої прив'язки до мотиву вчинку. Від соціально орієнтованої дії очікується суспільно значимі зміст і результат вчинення, у той час як чистоту (моральність) мотиву, необхідної умови моральності у просторі особистої відповідальності, можна не брати до уваги [6, с. 152-153]. Соціальна відповідальність охоплює більший простір проблемних питань, що за структурою перевищують можливості особистої відповідальності окремої людини. Більше того, вчені дійшли необхідності доповнити ціннісні установки наукового пошуку такими принципами, як принцип самозбереження, незаподіяння шкоди, обачливості, сталого розвитку, соціальної справедливості і росту суспільного добробуту [2, с. 5].

Про це свідчить навіть побіжний погляд на розвиток етичної рефлексії щодо принципів наукового дослідження, представлений групою експертів у Доповіді на Міжпарламентській Асамблеї держав-учасниць СНД з науки і освіти [2, с. 7-10]. Очевидною є загальна тенденція – обґрунтування контролю з боку професійних і суспільних організацій над спрямованістю і змістом наукових досліджень. У зв'язку із цим постає питання про співвіднесення локального і глобального у соціальній відповідальності вченого. Так, позиція наукового співробітника, члена наукового товариства, формується в рамках, окреслених ще у 1974 р. ЮНЕСКО в «Рекомендаціях про статус науково-дослідних працівників» [5]. Даючи рекомендації країнам-учасникам, ЮНЕСКО закликала їх сприяти тому, щоб вчені (і ширше – наукові робітники) розглядали свою роботу з точки зору служіння своїм співвітчизникам і людству в цілому. Тут можливе певне зіткнення інтересів співвітчизників (і ширше – своєї держави) і людства в цілому (міжнародного співтовариства).

Не менш проблематичними виявляються і питання колективної відповідальності. Однак існують проблемні простори суспільного життя, де «уявлення про відповідальність колективів дозволяють моральному регулюванню проникати в такі

сфери життя суспільства, які недоступні для оціночних практик, породжених тим типом моралі, який орієнтований на окремого індивіда» [2, с. 156].

Чи можливо розглядати наукове товариство під кутом зору колективної відповідальності? По-перше, існує серйозний аргумент проти: визнавши колектив вчених, а тим більше все наукове товариство моральним суб'єктом, суспільство відкриває дорогу індивідуальній безвідповідальності кожного вченого. Як відмічала колись Х. Арендт у відомій сентенції: там, де винні всі, не винен ніхто. По-друге, наукове товариство й дослідницька організація – різнопорядкові величини. Тільки остання може бути формально представлена як єдине ціле. І лише такий колектив наукових робітників можна розглядати як суб'єкта сукупної (тобто нерозділеної, спільної) колективної відповідальності, оскільки головною засадою такої форми відповідальності є «колективна інтенціональність», котра дозволяє вести мову про певні групи як самостійні суб'єкти зобов'язання й відповідальні за прийняття рішень. У той же час, згадувані Рекомендації ЮНЕСКО вказують, що в наукових організаціях слід створювати умови для того, щоб вчені мали можливість працювати в дусі інтелектуальної свободи, могли розвивати і захищати наукову істину у тому вигляді, як вони її розуміють у руслі гуманних цілей досліджень [5, с. 187]. Така свобода і демократичність наукового колективу може сприяти прийняттю колективних рішень із урахуванням позицій окремих його членів. А такий стан справ сам по собі є аргументом на захист колективної відповідальності. А. Корлетт, який займався питаннями колективної відповідальності, відмічав, що «рішення може вважатися колективно прийнятим лише в тому випадку, якщо кожен індивід, який входить до складу конкретного цілого, має на нього вплив чи хоча б володіє реальним правом вплинути на нього. Другою, додатковою умовою, що легітимує відповідальність корпоративних колективів... є атмосфера гласності і публічності, яка не дозволяє демократичним процедурам перетворитися на чисту формальність [4, с. 165]. Умовою можливості колективної відповідальності є демократичність інститутів суспільства.

Таким чином, у сучасному суспільстві ризику розвивається постнекласичний тип наукової раціональності і починають формуватися ціннісні установки, що включають людиномірність, соціальну відповідальність наряду з цінностями свободи науково ошуку, наукової чесності й охайності, що складають особисту відповідальність вченого. Для науковця у суспільстві ризику актуалізується етична складова наукового пошуку, що являє собою стереоскопічне, трьохмірне розуміння відповідальності. Грані особистої, соціальної і колективної відповідальності є рухливими, їх постійна проблематизація в світлі нових ризиків і випадковостей прирікають вченого на постійний моральний вибір і життя в горизонті етики.

Література:

1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.
2. Об этических принципах научной деятельности: Аналитический обзор и Проект Декларации для государств-участников СНГ /Р. Г. Апресян, О. И. Кубарь, Б. Г. Юдин. – СПб.: Изд-во НИИЭМ им. Пастера, 2011. – 36 с.
3. Павловский А. И. Воспоминания разных лет // Успехи физических наук. – Т.161. – 1991 – С. 137–151.

4. Прокофьев А. В. Справедливость и ответственность: социально-этические проблемы в философии морали. – Тула: Изд-во ТГПУ, 2006. – 277с.
5. Рекомендации о статусе научно-исследовательских работников // Акты Генеральной конференции. Восемнадцатая сессия. Париж, 17.10 – 23.11. 1974. – Т. 1: Резолюции. Париж: ЮНЕСКО, 1975. – С. 187–188.
6. Рогожа М. М. Этика поступка в экологической деятельности// Этика и экология. – Великий Новгород: Изд-во НовГУ, 2010. – С.137-158.
7. Рыжов Ю. А. Юбилей Пагуошского движения// Вестник Российской академии наук. – 2007. – Т. 77. – №10. – С. 938-947
8. Степин В. С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации // Вопросы философии. – 1989. – № 10. – С. 3 –18.
9. Beck U. From Industrial Society to the Risk Society: Questions of Survival, Social Structure and Ecological Environment. // Theory Culture Society. – № 9. – 1992 – С. 97–123.
10. Gustafsson B., R Rydén L., Tibell G., Wallensteen P. Focus on: The Uppsala Code of Ethics for Scientists// Journal of Peace Research. – 1984. – Vol. 21. –№ 4. – P. 311-316.
11. Merton R. Science and the Social Order //Philosophy of Science. – № 5 (3). – 1938. – С. 321–337.
12. Toulmin S. Can Science and Ethics Be Reconnected?// Hastings Center Report. – № 9 (3). – 1979. – P. 27–34.

Annotation

M.M.Rohozha Moral Responsibility of a Scientist: Idea in Progress and Clarification of Content in the Risk Society. The article is focused on the modi of transformations of a scientist's responsibility in the contemporary world. The author exposes transition of value attitude from the scientific optimism to social alarmism and analyses consistent parts of responsibility of a scientist in contemporary risk society in individual as well as in social and collective dimensions.

Keywords: types of scientific rationality, value neutrality, human regularity, social responsibility, risk society, hazard.

Поперечна Г.А.

Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка

ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ФІЛОСОФІЇ ТА ОСВІТИ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ С.С. ГОГОЦЬКОГО

У статті здійснено аналіз поглядів С.С.Гогоцького на співвідношення філософії та освіти як специфічних форм прояву духовної атмосфери певної епохи, розкрито розуміння філософом сутності і призначення науки, моралі, мистецтва та інших дисциплін освітнього циклу.

Ключові слова: філософія, освіта, наука, мораль, мистецтво, природознавство.

Вступ. Проблема співвідношення філософії і освіти є достатньо актуальною в сучасну епоху, коли реалії життя висувають потребу переосмислення місця і ролі гуманітарного знання в системі освіти. Розв'язати її неможливо без врахування досвіду